

**ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЯК ОДНА З
ВНУТРІШНЬООСОБИСТІСНИХ ДЕТЕРМІНАТ
СОЦІАЛЬНО-КОМУНІКАТИВНОЇ АКТИВНОСТІ ПІДЛІТКІВ.**

У статті окреслюється розуміння відповідальності як однієї з моральних якостей особистості школярів шляхом залучення їх до туристсько-краєзнавчої роботи, проектування особистісного розвитку учня загальноосвітнього навчального закладу.

Ключові слова: *відповідальність, туристсько-краєзнавча діяльність, соціально-комунікативна активність, підліток, взаємовідносини.*

The article is discovered understanding of „responsibility” of teenager’s personality in process of touristic activity in the educational process in the comprehensive school.

Key words: *responsibility, touristic activity, teenager, social-communicative activity, development of personality, relationship.*

За мету нашої статті ми ставили: здійснити теоретичний огляд наукових досліджень й уточнення змісту відповідальності особистості підлітка, що стимулюється в процесі туристсько-краєзнавчої діяльності, а також зробити порівняльні характеристики внутрішньоособистісних детермінант: відповідальності, ініціативності, самостійності та комунікативності.

Для різностороннього формування особистості підліткового віку важливо оптимальне поєднання ініціативи і відповідальності: без діяльної відповідальної реалізації ініціатива залишається важливим, але нереалізованим потенціалом особистості, а відповідальність без творчої ініціативи залишається лише старанністю.

Відповідальність – самостійне, добровільне здійснення необхідності в межах і формах, визначуваних особистістю. Вона виступає як ідеальне моделювання людиною відповідальної ситуації, її межі і рівня складності [1, с. 6], що охоплює в собі ряд якостей: самостійність, незалежність, упевненість, рішучість, наполегливість та інші. „Відповідальність є пробний камінь і основний критерій

характеру і спрямованості особистості, що знаходиться в руках колективу [2, с. 21].”

Одним з перших, відповідальність як соціальну якість, що виявляється дітьми у процесі міжособистісної взаємодії (навчально-пізнавальна, позанавчальна діяльність), ґрунтуючись на відносинах відповідальної залежності, визначив А.С.Макаренко [3, с. 39].

Прийняття на себе підлітком відповідальності або покладання цієї відповідальності на інших є вчинком, що глибоко характеризує життєву позицію особистості, її ставлення до світу, до інших і до себе.

С.Л.Рубінштейн підкреслював, що розкриття „ставлення людини до світу можливе крізь об’єктивну характеристику людського способу існування в світі як свідомої і діючої істоти..., здатної поставитись до світу та іншої людини...у відповідності з його сутністю і тим адекватніше змінити і перетворити її своєю дією. Звідси людська відповідальність за все скоєне і за все згаяне [4, с. 38]”.

У наш час комп’ютеризації, захоплення підлітками візуально - віртуальними засобами, які перешкоджають отриманню необхідного досвіду, що призводить до втрати дитиною індивідуальної свідомості, почуття дійсності, а також і відповідальності [5, с. 63–65], формується інфантильна свідомість, втрачається адекватне сприйняття реальності [6, с. 265–266].

І якщо підліток перестає сприймати реальність, то він не в повній мірі, а може і в повній, усвідомлює наслідки своїх дій, впливу на реальні об’єкти. Особистість підліткового віку прагне комфорту, її свідомість відірвана від об’єктивної дійсності і це призводить до помилок, до дезорганізації, а може й руйнування, соціальної групи, яка організовує роботу свідомості цього індивіда, оберігає його від негативного впливу стороннього, матеріального світу.

Тому головним інструментом розвитку людства на етапі швидкого виникнення та еволюції „другого розуму” стає удосконалення „організаційної структури” [5, с. 83], такого механізму, який об’єднує обмежених і неефективних людей особібно, в ефективні соціальні групи.

Тому однією з найважливіших умов реалізації виховного потенціалу громадсько-корисної діяльності підлітків, виконання ними організаторських функцій в малій соціальній групі, попередження негативних рис особистості є відповідальність. Вона виступає показником здатності індивіда свідомо, добровільно виконувати сукупність вимог, що пред’являються до нього суспільством, свідчить

про зрілість особистості, відповідності всієї діяльності її громадянському обов'язку.

В умовах туристсько-краєзнавчої роботи відповідальність, будучи одним із чинників стимулювання соціально-комунікативної активності особистості підлітка, виступає в особливій формі „відносин відповідальної залежності [7, с. 95; 8, с. 72]”.

Дослідження А.В.Петровського дозволили виявити „каркас зв'язків і взаємин” даного феномену при розгляді шарів міжособистісної активності в колективі [9, с. 15], у свою чергу В.П.Ратніков стверджує, що міжособистісні стосунки існують „усередині” соціальних відносин [10, с. 5].

Для туристсько-краєзнавчих груп із розвинутими комунікативними взаєминами характерними є не тільки відповідальні стосунки між членами групи, але і зростаюча взаємна відповідальність між групою та її членами, що виступає важливим моментом взаємостосунків особистості підлітка і малої соціальної групи. Тому в ході спільної туристсько-краєзнавчої діяльності у кожного підлітка, як члена групи виховується така особистісна відповідальність, що характеризується його соціальною орієнтацією, обумовленою груповими, колективними і громадськими інтересами, має виражений соціальний характер.

На думку Р.Р.Шахмуратова „відповідальність” є суттєвим компонентом соціальних відносин, за допомогою котрого досягається загально-методологічний підхід до процесу аналізу формування особистості в групі, колективі; обґрунтувавши положення про те, що „комунікативна основа зв'язку і взаємозв'язку суспільства і особистості є основою соціальної відповідальності” [11, сс. 6–7, с. 17].

В.І.Тернопільська розуміє „соціальну відповідальність як інтегральне особистісне новоутворення (генералізуючу якість), яке характеризує соціальну типовість особистості [12, с. 83]”. Мається на увазі здатність особистості дотримуватися у своїй поведінці і діяльності загальноприйнятих у суспільстві соціальних норм, вміння об'єктивно прогнозувати, проектувати власні дії, оцінювати себе, активно і соціально-значуще виявляти свої індивідуальні здібності, виконувати рольові обов'язки, звітуватися за власні дії та здійснювати самооцінку та самоконтроль. У структурі соціальної відповідальності автор виділяє емотивний, когнітивний та практичний компоненти [12, с. 83].

Таким чином, *відповідальність є результат суб'єктивного відбиття в свідомості підлітка соціальних норм і вимог, що з'являється*

як етична якість особистості в суспільно-значущій поведінці, в її етичних переконаннях, установках, ціннісних орієнтаціях. Вплітаючись в тканину суб'єктивно-психологічних переживань, відповідальність виступає як трансформація зовнішніх вимог до суспільної поведінки у внутрішні переконання, тобто сам процес соціалізації особистості підлітка „представляє собою не просто процес засвоєння індивідом певних норм і цінностей, а й активне їх відтворення, що стає можливим лише внаслідок переведення їх у внутрішній особистісний план”, який характеризується різною мірою усвідомлення індивідом власного ставлення до норм і цінностей його оточення. Під способами соціалізації особистості підлітка розуміються конкретні види взаємодії особистості із середовищем, за допомогою яких дитина активно включається в суспільне життя і засвоює соціальний досвід [13, с. 5].

Однією з умов розвитку соціальної відповідальності у підлітків є включення їх у систему туристсько-краєзнавчої діяльності, задоволення в ній особистісних потреб, у першу чергу у самовизначенні, самоствердженні та самореалізації. А самореалізація, як зазначає А.Й.Капська, – це „свобода відстоювання своїх прав, переконань, це свобода творчості, саморозвитку талантів, здібностей, свобода вибору своїх суспільно-політичних пристрастей і симпатій, вибору своїх ідеалів [14, с. 16]”. Заняття туризмом і краєзнавством ставлять підлітка в положення відповідальності перед тургрупою; допомагають відійти від звичної позиції учня, за якого несуть відповідальність учителі; привчають правильно розподіляти свій час і цінувати його; допомагають подолати інфантильність, конформізм. У процесі туристсько-краєзнавчої діяльності самоврядування підлітків створює передумови до забезпечення такої позиції дітей, при якій вони можуть відчувати себе особистістю, яка володіє правом і обов'язком „загальної відповідальності” [15, сс. 26–30; 8, с. 88].

Стимули відповідальності припускають зовнішній контроль за виконанням громадського доручення з боку туристської групи. Вони ґрунтуються на свідомості особистості підлітка. А саме соціалізуюча функція краєзнавчої освіти здійснюється за принципом „людиновідповідальності” [16, с. 48]. В.В.Обозний розглядає ще і принцип „природовідповідальності”, який визначається „освітньою функцією культурного удосконалення фізичних якостей людини”, збереження та розвитку її соціально-значущих природних задатків.

Як якість, котра властива своїй особистості, підлітки-туристи четвертих-сьомих класів виділяють „відповідальність” – 10,4%, не туристи – 8,4% (табл.1, 2).

Таблиця 1

**Якості особистості, визначені підлітками в собі, що займаються туристсько-краєзнавчою діяльністю (місто + село)
336 респондентів, у %**

Якості особистості	4 клас	5 клас	6 клас	7 клас	Разом 4 – 7 класи	Місце
Ініціативність	0	4,8	4,2	7,3	5,1	4
Відповідальність	3,6	13,2	6,8	12,8	10,1	2
Самостійність	30,8	7,2	23,7	11,9	16,5	1
Комунікативність	11,5	7,2	9,3	8,3	8,6	3

„Самостійність” у туристів четвертих-сьомих класів складає 16,5% менше, ніж у не туристів –21,4%.

Таблиця 2

**Якості особистості, визначені підлітками в собі, що не займаються туристсько-краєзнавчою діяльністю (місто + село)
285 респондентів, у %**

Якості особистості	4 клас	5 клас	6 клас	7 клас	Разом 4 – 7 класи	Місце
Ініціативність	6,8	2,7	0	1,7	2,8	4
Відповідальність	8,5	9,9	10,7	3,4	8,4	2
Самостійність	15	20,7	26,8	23,7	21,4	1
Комунікативність	17	3,6	8,9	0	6,7	3

Ми виявили, що специфіка підліткового віку виявляється у різко зростаючій самостійності як туристів, так і не туристів, підтверджуючи тим самим дані дослідження Є.І.Рогова, де вивчається

специфіка підліткового віку і прояв у цей період підлітками активності в системі групових взаємостосунків [17, с. 58].

Стосовно переваги цих якостей в товаришеві підлітки-туристи четвертих-сьомих класів відводять „відповідальності” 10,4%, не туристи – 6,3%, а „самостійності” – 14% (туристи), тоді як не туристи тільки 5,6%, що в 2,5 рази менше ніж у туристів (табл. 3, 4). Четверокласники-туристи – 30,8% ставлять „самостійність” в товаришеві на перше місце, як якість особистості; тоді як не туристи взагалі йому не надають ніякої уваги – 0%.

Таблиця 3

Якості особистості, яким віддається перевага в другові підлітками, що займаються ТКД (місто + село) 336 респондентів, у %

Якості особистості	4 клас	5 клас	6 клас	7 клас	Разом 4 – 7 класи	Місце
Ініціативність	3,8	0	2,5	8,3	3,9	4
Відповідальність	7,7	18,1	8,5	7,3	10,4	3
Самостійність	30,8	4,8	18,6	11,9	14	2
Комунікативність	23,1	14,5	16,9	19,3	17,6	1

Таблиця 4

Якості особистості, яким віддають перевагу в другові підлітки, що не займаються ТКД (місто + село) 285 респондентів у %

Якості особистості	4 клас	5 клас	6 клас	7 клас	Разом 4 – 7 класи	Місце
Ініціативність	0	1,8	1,8	0	1,1	4
Відповідальність	1,7	2,7	16,1	8,5	6,3	2
Самостійність	0	7,2	8,9	5,1	5,6	3
Комунікативність	11,9	16,2	7,1	5,1	11,2	1

Серед шестикласників-туристів – 18,6%, що майже в три рази більше ніж у не туристів (8,9%). У туристів-семикласників – 11,9% проти 5,1% у не туристів. Найменший показник „самостійності” у туристів доводиться на п’яті класи – 4,8%, у не туристів – на четверті класи, де взагалі немає даних – 0% (додатки Е.3, Е.4).

Перевага „відповідальності” в своєму другові чітко превалює у підлітків-туристів четвертих-сьомих класів (10,4%) над показниками у не туристів – 6,3%.

На нашу думку, це обумовлюється тим, що можливість діяти разом з товаришами, надання реальної допомоги один одному в процесі туристсько-краєзнавчої діяльності породжує більш взаємну відповідальність за доручену справу, вимогливість, увагу і інтерес до діяльності ровесників, їх успіхів і невдач. Це є важливим показником згуртованості, зрілості усередині групових зв'язків і міжособистісних стосунків. Тому почуття відповідальності підлітків стимулюється в процесі групової туристсько-краєзнавчої діяльності під впливом, системи норм і взаємин відповідальної залежності її учасників, що складається в ній, а також систематичної участі підлітків у туристсько-краєзнавчій діяльності є умовою формування у підлітків відповідального ставлення до неї.

Ситуація походу, що створює індивідуально-психологічний чинник, який дозволяє зв'язати і зблизити туристів в туристсько-краєзнавчих подорожах, висуває перед підлітком необхідність підвищення вимогливості до себе і товаришів, відповідальності за свої вчинки, а також малої соціальної групи, розвиток самостійності.

Л.О.Сухінська визначає відповідальність як одну з форм активного ставлення особистості до навколишньої соціальної дійсності [7, сс. 94–95], яке виявляється за певних умов і характеризується рядом особливостей, як визначене спрямування відповідальної поведінки (відповідальність особистості виявляється в активному ставленні до інших людей); предметності відповідальної поведінки (наявність того, за що людина несе відповідальність перед іншими людьми).

Вивчення негативного ставлення до громадської роботи у респондентів-туристів і не туристів (всього 627 підлітків) було встановлено, що „боятися відповідальності” (найбільший відсоток) у міських – 3,9% і сільських туристів – 3,1% доводиться на п'яті класи. У сьомому класі підлітки-туристи не указують цю причину, хоча загальний показник у міських туристів (четверті-сьомі класи) вищий – 1,4%, ніж у сільських – 0,8% (додаток 3.1). У підлітків, які не займаються туризмом (див. додаток 3.2), найбільший показник „страху відповідальності” у міських дітей доводиться на шості класи – 11,4%, у сільських – на сьомі класи – 9,1%. „Страх відповідальності” у міських підлітків четвертих-сьомих класів (5,9%) у три рази вищий ніж у сільських дітей (1,8%). З усіх причин, що були вказані в опитуванні респондентів, саме „страх відповідальності” у тих, хто не займається туристсько-

краєзнавчою діяльністю (село і місто) посідає перше місце по всіх показниках – 4,8%, тоді як у туристів (місто+село) ці дані (1,2%) стоять на третьому місці.

Це наочно відображає соціально-етичну зрілість особистості підлітка-туриста, панування соціально-комунікативних початків в її ціннісній орієнтації, показує здатність будувати свою життєдіяльність на основі поєднання громадянських і особистих інтересів, а також сформованість до сьомого класу такої якості особистості як відповідальність.

Література

1. Абульханова-Славская К.А. Типология активности личности // Психологический журнал. – 1985. – Т. 6. – С. 3–18.
2. Абульханова-Славская К.А. Философское наследие Карла Маркса в современной психологической науке // Психологический журнал. – 1983. – Т. 4. – № 4. – С. 13–22.
3. Макаренко А.С. Педагогічна поема // Твори: в 7-ми т. – К.: Рад. школа, 1953. – Т. 1. – 425 с.
4. Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии. – М., 1973. – 424 с.
5. Братимов О.В. Практика глобализации: Игры и правила новой эпохи / Ю.М. Горский, М.Г. Делягин; Институт проблем глобализации (ИПРОГ). – М.: Издательский Дом „ИНФРА”. – М., 2000. – 343 с.
6. Указ Президента України від 15 березня 2002р. „Про невідкладні додаткові заходи щодо зміцнення моральності в суспільстві та утвердження здорового способу життя” // Офіційний вісник України, 2002. – № 12. – Ст. 555.
7. Сухинская Л.А. Возложение и принятие ответственности в условиях групповой деятельности // Психологическая теория коллектива. – М., 1979. – С. 94–95.
8. Мальковская Т.Н. Воспитание социальной активности старших школьников: Дис. ... доктора пед. наук; – Защищена 20.06.1974. – Л., 1974. – 518 с.
9. Петровский А.В. К построению социально-психологической теории коллектива // Вопросы философии. – 1973. – № 12. – С. 71–81.
10. Ратников В.П. Коллективность как сущность социализации отношений в социалистическом обществе // Науч. докл. высш. школы. Филос. науки. – 1982. – № 3. – С. 3–10.
11. Шахмуратов Р.Р. Формирование коллективистской ответственности как фактор укрепления трудовой дисциплины: Автореф. канд. ... философ. наук: 09.00.02 / МГУ им. М.В. Ломоносова. – М., 1985. – 25 с.
12. Тернопільська В.І. Формування соціальної відповідальності старшокласників у позанавчальній виховній діяльності: Дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07; – Защищена 16.04.2003; Затв. 08.10.2003. – Житомир. – 2003. – 240 с. – Бібліогр.:с.159–180.
13. Абдюкова Н.В. Психологічні особливості соціалізації сучасного підлітка: Автореф. дис. ... канд. психол. наук / Інститут психології ім. Г.С.Костюка АПН України. – К., 2000. – 16 с.
14. Молодь і дозвілля: Теорія, методика і практика роботи з підлітками та молоддю за місцем проживання / Безпалько О.В., Годлевська А.І., Карпенко О.Г. та ін. – К.: А.Л.Д., 1996. – Вип.2. – 208 с.
15. Ануфриев Е.А. Социальная роль и активность личности. – М.: Изд-во Моск. ун-та. – 1971. – 152 с.
16. Надирашвили Ш.А. Установка и деятельность. – Тбилиси: Мсцниереба, 1987. – 361 с.
17. Рогов Е.И. Активность подростка в системе коллективных взаимоотношений в спортивных командах: Дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07. – М., 1985. – 167 с.